

niet verliesgevend was. Tot overmaat van ramp zette vanaf 1896 een daling van de koffie-marktprijzen in, zodat de NHM in 1898 de tijd gekomen achtte om Djolotigo voor nog geen f3.400,- af te stoten.

De geschiedenis van deze onderneming is een in vlotte stijl geschreven, afwisselend, verhaal. De behandeling van de financiële resultaten is echter een tropische regenbui van cijfers, die beter in tabelvorm tot hun recht zouden zijn gekomen. Verder zou de lezer met de vraag kunnen blijven zitten, waarom de koffiecultuur zich in de twintigste eeuw elders in Nederlands-Indië toch nog op een redelijk niveau wist te handhaven. Maar dit is natuurlijk geen bedrijfs-geschiedenis meer.

W. L. Korthals Altes

J. W. Schot, e. a., ed.. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, I, Techniek in ontwikkeling, waterstaat, kantoor- en informatietechnologie* (Zutphen: Walburg pers, [Eindhoven]: Stichting historie der techniek, 1998, 400 blz., f 89,50, ISBN 90 5730 036 2).

Als vervolg op de negentiende-eeuwse delen heeft de Stichting historie der techniek een begin gemaakt met de publicatie van een zestal delen over de twintigste eeuw. Wederom gaat het om een ambitieus plan. Het eerste nu uitgekomen deel is prachtig uitgegeven, bevat veel mooi beeldmateriaal en is een voorbeeld van hoe geschiedschrijving aan een groot publiek gebracht kan worden.

In een hoofdstuk over de methoden en de opzet van onderzoek wordt gemeld wat ons in de komende delen te wachten staat. Ik noem een aantal aspecten: landbouw, medische techniek, communicatie, voeding. De opzet van het deel over huishouden laat zien dat bewust gekozen is om gendergeschiedenis in te voegen in het historische beeld. Dit is, zo weet ik uit de kring van de samenstellers, ook het geval met bouw en voeding, hoewel dat niet uit de opzet op te maken valt.

Techniek in de twintigste eeuw laat op z'n minst twee kanten van een ontwikkeling zien. Tegenover de verworvenheden van de moderne samenleving met haar stromend water, centrale verwarming, vervoer, vermeende veiligheid achter de dijken, en een wereld waarin medische technologie ons weliswaar niet van ziekte vrijwaart maar wel van pijn, staan het gebruik van technologie in oorlog, planmatig computergestuurde onderdrukking, de praktijk en beeldtaal van totalitaire regimes en de mogelijkheid van planmatige moord. Technologie is als we er zo naar kijken meer dan de uitkomst van technologische processen en de beheersing daarvan, het is een totale ontwikkeling die ons dwingt tot filosofische beschouwingen over de zin en de gevaren ervan, zoals de verwording van onze technologische samenleving tot een van overconsumptie en de gevolgen daarvan zoals dumping van overschot in de derde wereld. Het dwingt ons ook na te denken over de mentale en culturele gevolgen van wat Barber 'Mc World' en Bill Gates 'Mc Word' noemden. Beiden doelen op culturele uniformering en standaardisering, alleen Barber koppelde dat aan een fragmentariserende tegenbeweging die voor de mondiale cultuur en politiek grote gevolgen zou hebben. Vooral in de moderne filosofie woedt het debat over hoe we dat allemaal moeten interpreteren. Hoe kunnen we de voordelen van technologie zo zijn gaan omarmen dat we kennelijk blind lijken te zijn voor die andere kant en de gevaren niet meer zien?

In het nu voorliggende deel hebben de auteurs ervoor gekozen zich niet met dit soort vragen bezig te houden. Misschien is dat terecht, want er moest veel onderzocht worden, en het hier

voorzittende project is een klus die juist door dit soort morele en filosofische vragen zou kunnen mislukken. De invalshoek is praktischer en wordt in een uitleg over wat 'contextuele techniekgeschiedenis' is uit de doeken gedaan. Daaruit blijkt dat het proces van de techniek, haar systemen, de gegenereerde kennis, beheersing en weerslag op de economische positie van Nederland in deze geschiedbeoefening centraal staan. En daarmee is het terrein afgebakend. Het terrein van de politiek is bewust gereduceerd tot een korte beschouwing over de interventiestaat, die bepaalde technische ontwikkelingen bevorderde. Aan mogelijke kritiek, ook al geuit op de voorafgaande negentiende-eeuwse delen, dat politiek de uitkomst is van een politiek proces waarin de staat niet alleen bewust handelt en intervenueert maar ook bemiddelt en zelf deel uitmaakt van het technologische ontwikkelingsproces, antwoordt de redactie alvast (33) dat er verder onderzoek moet komen. Ik zou eraan toe willen voegen dat dit politieke proces ook vertragend kan werken, dat gebeurt op meerdere terreinen zoals dat van de economische ontwikkeling. De afbakening van het terrein is consequent, maar de vraag is in hoeverre deze afbakening het historisch beeld vertekent.

In het voor ons liggende deel wordt techniek als moderne positieve ontwikkeling omhelsd en de technologische vooruitgang krijgt een duidelijk perspectief. De techniek dat zijn plannen en uitkomsten, niet de maatschappelijke gevolgen, niet de mensen die er gebruik van maken of er last van hebben. Dat blijkt vooral in het eerste deel over 'waterstaat' uit het bronnenmateriaal, dat uit veel rapporten en bladen als *De ingenieur*, *Integraal waterbeheer* bestaat, aangevuld met secundaire publicaties. Vooral in het eerste deel spelen externe factoren een rol. Maar door niet naar andere bronnen te kijken, treedt er een vertekening, een versterking op, waar ik later op terugkom. Dat het niet zo hoeft, blijkt uit het tweede deel over kantoor- en informatietechnologie waar een aantal casestudies wordt gegeven. Opeens is er 'levend' kantoorpersoneel dat te maken heeft met nieuwe manieren van verwerken, en waarvan een deel (vrouwen) niet tot een aantal functies wordt toegelaten. Dan komen de ontroerende regels over de ponsstypiste: daar waar 'tientallen meisjes gaatjes moeten hakken, is de echte automatisering ver te zoeken' (325). Zodra wordt gekozen voor andere bronnen dan die van de technologen en technologie-makers zelf is technologie opeens iets dat met mensen te maken heeft. De context wordt opeens de wisselwerking tussen technologische ontwikkeling (de opkomst van de computer) en de mensen die de technologie moeten bedienen en direct de gevolgen ervan ondervinden. Ik vond daarom de delen over kantoorarbeid een opener soort geschiedschrijving, waarin expliciet het gebruikersperspectief aan de orde wordt gesteld, in dit geval de optiek van hen die de technologische vernieuwing ondervinden.

In het eerste deel van de bundel beschrijven verschillende auteurs zaken als waterbeheer, de geschiedschrijving van de kustverdediging en rivierplanning, en wat wel omschreven kan worden als de achtergrond van hoe we nu achter sluizen en dijken leven. 'Nederland waterland' is het beeld. Door eigen werk over de Zeeuwse watersnood ken ik het debat over de Oosterschelde heel goed. En ik zou vanuit mijn visie een lans willen breken voor een duidelijker omgang met de eerder genoemde politieke besluitvorming. Daarmee wordt het proces aangegeven waarin technologische momenten worden afgewogen tegen andere belangen als van milieugroepen. Dat de dam open bleef is niet alleen de uitkomst van wat 'integraal waterbeheer' genoemd wordt.

In het geval van de Oosterschelde gaat het ook om de vis- en mosselindustrie en om het behoud van het karakter van getraumatiseerde samenlevingen achter de dijken. De wens tot afsluiting om een zo groot mogelijke veiligheid te garanderen werd afgewogen tegen het belang van stadjes en dorpen die georiënteerd waren op het water. Het zoute water had te maken met hun kleine bedrijven, bijverdiensten van dorpsbewoners, met hun verlangen naar een nog grotere

toeristenindustrie en hun verzet tegen de industrialisering van het Rotterdamse achterland. We hebben te maken met een ambivalent gevoel van behoudzucht en régionalisme. De Zeeuwse bevolking heeft gedeputeerden in Den Haag belaagd met brieven, en heeft haar traditionele invloed op het christelijke en het socialistische deel der samenleving aan alle kanten ingezet. Dat geldt overigens ook voor delen van de provincie Zuid-Holland, waar een deel van de bevolking het trauma en de collectieve herinnering met de Zeeuwen deelt. Het besluitvormingsproces is daardoor niet alleen een interactie tussen ingenieurs, plannenmakers en milieugroepen, maar het is tevens een ingewikkeld politiek proces waarin landelijk respect voor de cultuur van een getraumatiseerde samenleving ook een rol speelt, en waaraan toekomstvisies die in de regio leven een eigen dimensie geven. Interessant is daarbij het landelijk overleg van samenwerkende kerken, die bezorgd waren over de ontwrichting van de samenleving. Zij hebben gezamenlijk en oecumenisch hun aanhang gemobiliseerd.

Ik beschrijf dit allemaal niet om te laten zien dat een model waarin technologie het kristallisatiepunt is niet klopt, maar om aan te geven dat het gaat om een veel ingewikkelder proces dan de spanning tussen technologie/technologen en particuliere belangen zoals milieugroepen. Als één geval te eenvoudig is beschreven, dan rijst het vermoeden dat zulks ook in andere gevallen is gebeurd. Ik zou het ook kunnen aantonen met de Markerwaard. Ook daar is een zeer ingewikkeld proces te zien. Kortom, de geschiedenissen zijn geschreven vanuit een zo specifieke invalshoek, dat de stemmen van de gebruikers van de dijken (wegverkeer, mobiliteit), de bewoners achter de dijken (vertegenwoordigd in raden, heemraadschappen, en Provinciale Staten en Eerste Kamer), zijn verstomd. Deze eenzijdige optiek leidt er ook toe dat het debat over de politieke en culturele gevolgen van de geschiedenis van rijkswaterstaat buiten het boek is komen te vallen. Immers, algemeen wordt de inrichting van onze verdediging tegen het water gezien als de oorsprong van wat wel een democratische mentaliteit wordt genoemd. Tijdens hoog tij heeft de dijkgraaf weliswaar het gezag, maar verder vallen stand- en klassenverschillen weg, en daarmee kent de Nederlandse bestuurscultuur een uniek nivellerend element, dat volgens nogal wat beschouwers één van de hoekstenen van ons poldermodel is. Blijft staan dat ik met rode oortjes heb zitten lezen in die spannende opsomming van dijkenbouwers, waterbeheerders, en ik begreep eindelijk wat een beweegbare stuw is, en waarom die uiteindelijk zo is gebouwd. Vooral het hoofdstuk over de verdeling van zoet water is fascinerend. In andere hoofdstukken worden moderne manieren van ontwerpen gekoppeld aan voorbeelden uit andere landen, en kan men lezen hoe langzaam een systeem is ontwikkeld om de kwaliteit van het water te controleren. Ik heb me hier en daar wel geërgerd aan jargon, zoals op pagina 194, waar het begrip 'integraal waterbeheer' enerzijds wordt gezien als een bestuurlijke vlag, 'een modernistische aansporing om in steeds meer omvattende systemen te gaan denken'. Anderzijds 'kon de vlag worden gezien als een anti- of postmodernistische aansporing om vooral de zorg voor milieu en natuur toe te voegen aan het beheer van watersystemen die voor de rest al af waren'. Het antimodernisme kan ik in deze context begrijpen, het postmodernisme niet tenzij het staat voor gefragmenteerde belangen. Nederland, dat is water. De strijd tegen en om het water is deel van onze nationale identiteit. Daarom is het eerste deel zo interessant, zeker ook omdat er zulke mooie beeldtaal in te vinden is.

Kantoorarbeid en de ontwikkeling van de computer zijn juist veel meer deel van een mondiale tendens. Ik loofde het tweede deel van deze bundel al om haar ontroerende momenten, om het feit dat wat haast onbeheersbaar lijkt, wordt gecontrasteerd door lucide momenten van het leven van alle dag: de ponstypiste die zit te verpieteren omdat de computer het beter kan. We lezen hoe vrouwen werden uitgesloten van de eerste fase van automatisering en we vangen een glimp op van de glamour van nieuwe vrouwenberoepen op het kantoor, die al eerder door

Francisca de Haan in haar dissertatie beschreven zijn. Het is het resultaat van jaren praten en schrijven over gendergeschiedenis dat in dit deel de interactie tussen technologische ontwikkeling met de ontwikkeling van het leven en de arbeid van vrouwen zo zichtbaar wordt. Het had van mij explicieter gemogen: het schrijven van de geschiedenis van het kantoor is onvermijdelijk de kruising van gendergeschiedenis met techniekgeschiedenis. De koppeling wordt niet uitgewerkt, en wordt niet eens genoemd in de methodologische inleiding van de redactie. De foto's zijn wel opeens opvallend vaak foto's van vrouwen. Langzaam ontstaat een beeld van de automatisering van het kantoor en van de invoering van de computer. We ruiken aan het debat over de vraag of nieuwe apparaten als schrijfmachines grote consequenties hadden voor de positie van vrouwen. In het laatste hoofdstuk over recente ontwikkelingen in de kantoor-technologie wordt een koppeling gemaakt met ideeën over het *scientific management* in kantoren. Ook al wordt verderop in het hoofdstuk ingegaan op de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen, toch meen ik dat het management op veel meer punten dan de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen met genderverschillen te maken had. Deze verschillen werden ingezet in de manier waarop het kantoor werd georganiseerd. De vrouwelijkheid van de typekamer voorkwam onvrede en de bedrijfscultuur hiërarchiseerde mannelijkheid en vrouwelijkheid. Ik miste, en dat geldt voor alle hoofdstukken, gevoeligheid voor dergelijke zaken. Het heeft me verbaasd, omdat met name de auteur Ellen van Oost in haar proefschrift uit 1994 over genderprocessen in de constructie van automatiseringsfuncties blijk gaf daar juist naar te willen kijken. Kennelijk vallen dit soort nuances weg in het raster van zo'n mega-onderneming waar techniekgeschiedenis is afgebakend als techniek.

In haar boek *The gender of history* heeft de Amerikaanse historica Bonnie G. Smith een lans gebroken voor een kritiek op historische projecten die door hun omvang en relatie met de traditie haast vanzelfsprekende historische beelden blijven reproduceren. Daartegenover stelt zij de narratieve studie van het historisch tableau dat bewoond wordt door vrouwen, kinderen, immigranten, gekleurde mensen. Deze levenden moeten het beeld retoucheren. Dat bedacht ik terwijl ik de twee delen met elkaar vergeleek. Tegenover de traditie van de waterstaat staat de technologie van het kantoor met daarin momenten van het historisch tableau. In alle gevallen gaat het om geschiedenissen die zich afspelen ver weg van een wereld die hen waarneemt en organiseert. Wat er nu ligt zou een reden moeten zijn het werk in een bredere context voort te zetten.

Selma Leydesdorff

R. Holtmaat, ed., *Eeuwige kwesties. Honderd jaar vrouwen en recht in Nederland* (Themanummer *Nemesis. Tijdschrift voor vrouwen en recht*; Deventer: Tjeenk Willink, 1999, 186 blz., f45,-, ISBN 90 271 5193 8).

Naar aanleiding van haar 15-jarig bestaan, gaf *Nemesis. Tijdschrift voor vrouwen en recht* afgelopen jaar een bundel uit over honderd jaar vrouwen en recht in Nederland. Het is een juridische bundel, maar de redactie heeft er bewust voor gekozen om ook bijdragen uit sociologische, historische, bestuurskundige en journalistieke hoek op te nemen.

De neutrale hoofdvraag van de bundel: 'Wat is er op juridisch gebied in Nederland voor vrouwen veranderd?' wordt gekleurd door de persoonlijke betrokkenheid van de redactie. Dat blijkt niet alleen uit de inleiding, maar ook uit de bijdragen. De samenstellers betwijfelen of het gelijkheidsbeginsel in het recht uiteindelijk positief voor vrouwen is te noemen. Streefden vrouwen van de eerste en tweede feministische golf naar volledige juridische gelijkheid, nu is